

УДК 13:82.01

АКОСМІЧНИЙ БУНТ АНТИЧНОГО ГНОЗИСУ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

ВОЛОДИМИР ПОПОВ,

кандидат філософських наук, доцент Донецького національного університету

У статті розглядається проблема сутності гностицизму. Проведено історико-філософський аналіз комплексу гностичних релігійно-філософських уявлень шляхом дослідження як знайдених першоджерел, так і критичної літератури. Автором зроблено висновок про фундаментальну відмінність гностичного світобачення як від погансько-неоплатонічної традиції, так і від християнства, що народжується одночасно з ним. При цьому показано, що сутність гностицизму полягає в бунті проти космологічної ідентичності античного світу, який був подоланий неоплатонізмом та християнством.

Ключові слова: ідентичність, самість, космологізм, акосмізм, гнозис, гностицизм, християнство, неоплатонізм, світозаперечення.

Постановка проблеми. Гностицизм був досить своєрідною й ще до кінця не зрозумілою релігійно-філософською течією, що виникла в східній частині Римського світу (центром її довгий час була єгипетська Олександрія) і набула своєї популярності десь у середині II століття нашої ери. Науковий та релігійно-містичний інтерес до гнозису, що згодом був визнаний єретичним ученням у християнстві та піддався нищівній критиці в пізній язичницькій філософії й талмудичному юдаїзмі, не вщухає аж до XXI сторіччя. Про це свідчить надзвичайний спалах зацікавленості розрекламованою публікацією перекладу новознайденого рукопису так званого "Євангелія від Юди" на основі Кодексу Чакос у 2004 році, який можна порівняти хіба що з галасом навколо глечика з манускриптами, знайденого біля єгипетського села Наг-Хаммаді в 1945 році.

Що ж приваблює пересічного західного інтелектуала в цьому майже забутому езотеричному вченні? Скандальна інтерпретація ролі зрадника Ісуса Христа? Пошуки нової інтерпретації християнства? Спорідненість гностичних духовних пошуків із сучасними пошуками власної ідентичності?

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення поставленої проблеми. Визначимо найбільш цікаві позиції щодо сутності гностицизму, які мають місце в науковій літературі. Гностицизм, як показував святий Іринеї, традиційно вважали християнською ерессю. Принаймні така ж точка зору є характерною для німецької протестантської критики (А. Неандер, Р. Липсіус, Ф. Баур та А. Гарнак), яка вперше поставила проблему наукового дослідження гностицизму та його відносин із первісним християнством. Далі ця тема стала однією з головних для істориків та богословів Геттінгенського університету, найбільш визначним із яких був, безперечно, Рудольф Бульман. За Р. Бульманом, сутність гностицизму полягала не в синкретичній міфології, а в екзистенціальному розумінні світу й людини в ньому. У "Євангелії від Іоанна" він побачив давній гностичний міф іранського походження про небесного посланця, що спустився на землю, щоб

дати одкровення людям. Одним із учнів Р. Бульмана був Ганс Йонас. Згідно з його поглядами, гностицизм не був плодом поширення християнства в греко-римську епоху. Він мав дохристиянське походження й сам був важливим фактором у становленні християнства. Подібною ж думки дотримувався й російський дослідник М. Е. Поснов, який також стверджував, що гностичний рух виник і поширився в поганському світі раніше за християнство, він також існував одночасно й паралельно з християнством, стикався з ним, піддавався його впливу й сам на нього впливав, породивши особливий християнський гностицизм. Утім, він розмежовував терміни "гнозис" і "гностицизм". Так, якщо "гнозисом" він позначає певні синкретичні вчення пізньої античності, то "гностицизмом" він називає лише відомий християнський феномен II-III ст. [9].

Зауважимо, що представники російської релігійно-філософської думки кінця XIX - початку XX століття (особливо Володимир Соловйов та Лев Карсавін) висловлювали надзвичайну зацікавленість гностицизмом та багато що запозичували з його світогляду. Гностицизм був своєрідною "модю" як у певних богемних колах передреволюційної Росії, так і в західних державах.

Новий спалах інтересу до проблеми співвідношення гностицизму й первісного християнства пов'язаний із відкриттям, перекладом та публікацією знаменитої "гностичної бібліотеки" у Наг-Хаммаді в 1945 році. Першим знайдени рукописи описав Ж. Доресс, він же виконав перший переклад Євангелія від Хоми. Згодом історико-філософський та теологічний аналіз цих гностичних текстів пов'язується з їх переважно екзистенціалістською інтерпретацією. До неї схилилися Г. Йонас та французький дослідник А. Ш. Пюеж, які вважали гностицизм визвольним релігійним рухом пізньої античності, особливо релігійно-філософською доктриною, що зосереджена не на Богові, а на рятівному самопізнанні, яке повинно виявляти справжнє "я" людини.

Утім, це перше захоплення невдовзі змінилося на більш солідний та ґрунтовний аналіз. Починаються

№ 5 (105) вересень 2010 р.

релігієзнавчі дослідження гностицизму й у колишньому СРСР. Однак, на відміну від західного, у цілому позитивного, ставлення до гностицизму, радянські вчені продовжували традиції войовничого його несприйняття. Ця оцінка базувалася на думці двох напівлегальних "володарів думок" пізньої радянської епохи Олексія Лосєва та Льва Гумільова. Перший із них вважав, що в гностицизмі "язичництво, що помирало, відчувало останні судоми перед обличчям посталої християнства" [1, с. 247], а другий називав його поезією поняття, у якій головне місце займає несприйняття дійсності [2, с. 209]. У цілому, їх точка зору збігалася з позицією про співвідношення християнства та гностицизму ортодоксального християнства.

Проте на початку нинішнього століття гностицизм стає знову "модним" і вже комерційним проектом. Каталізаторами безпрецедентного попиту пересічних громадян у всьому світі на гностицизм стали поява роману Дена Брауна "Код да Вінчі" у 2003 році та публікація перекладеного "Євангелія від Юди" з Кодексу Чакос у 2004 році. Попри те, що перший має цілком вигаданий характер, а друге, за словами відомої дослідниці первісного християнства І. Свенцицької, є малопомітною пам'яткою, маргінальною навіть для гностичної традиції, рекламна кампанія цих книжок будувалася на тому, що вони нібито здатні "похитнути основи християнства" [3].

У цьому зв'язку цікаво розглянути протистояння двох наукових традицій у російській філософській думці, оскільки в Росії, як ні в якій іншій країні, те, що для Заходу є не більш ніж вдалим комерційним проектом, стає засобом ідеологічного протистояння. Щодо проблеми співвідношення гностицизму та християнства, то наукова, паранаукова та богословська громадськість у Росії чітко поділилася на два ворожих табори. Перший, який фактично очолює найбільш популярний богослов Андрій Кураєв і до якого приєдналися науковці старої радянської релігієзнавчої школи (І. Свенцицька, М. Трофімова та ін.), залишається на старих позиціях різкого розмежування первісного християнства та гностицизму (деякі з них вважають, що гностицизм з'явився раніше, ніж християнство, зокрема - А. Хосроєв); другий, до якого належать молоді вчені Д. Алексєєв, Є. Родін та інші, фактично ототожнює первісне християнство з гностицизмом. Зокрема, Дмитро Алексєєв безапеляційно заявляє: "Ніякого "гностицизму", тим більше "позахристиянського міфологічного гностицизму" як окремої релігії, ніколи не існувало. Той комплекс ідей, який у сучасній історичній науці прийнято називати гностицизмом, у I ст. був єдиним християнством" [4].

Утім, позиція молодих науковців є недостатньо аргументованою та ще й релігійно заангажованою (відомо, що Д. Алексєєв та Є. Родін є наближеними до сучасного так званого богомольського руху), і тому, на наш погляд, немає підстав для докорінної зміни оцінок. Ще міжнародний колоквиум у Мессині (1966 р.) визначив гностицизм як певну групу релігійних систем II ст. н. е., які претендували на знання божественних таємниць, доступних лише обраним. Гностичні першоджерела не дають підстав до ототожнення первісного християнства з гностицизмом. Більше того, незважаючи на певні духовні перетини, гностична та християнська ідентичність є певними антиподами. Гностицизм характеризується намаганням вивести об'єкт ідентифікації за межі космосу, який видається ворожим до людини; християнство ж базується на прагненні оновлення світу й людини під знаком Боголюдства. Саме християнство долає космологічну ідентичність

античності, створюючи новий тип ідентифікації. Гностицизм є лише голим запереченням цієї моделі в її ж межах.

Наша стаття присвячена розв'язанню вищезазначених проблем і має на меті розкриття особливостей релігійно-філософського вчення гностиків та його впливу на подальший розвиток західної ідентичності. Проблема інтерпретації змісту людської ідентичності в еліністичному гностицизмі в контексті загальної космологічної античної парадигми тотожності є однією з найважливіших при розв'язанні питання про сутність давньогрецького гнозису та його популярності в наш час.

Виклад основного матеріалу. У відомій формулі гностика Феодота сутність гнозису складається з відповідей на такі питання: "Хто ми? Ким стали? Де ми? Куди закинути? Куди просуваємося? Як звільняємося? Що таке народження і що таке відродження?" [5, с. 103]. За своєю формою ці питання нагадують головні проблеми сучасної західної ідентології, пошуки власного "Self" (самості).

Найбільш відомий західний дослідник гностицизму Г. Йонас вважав, що еквівалентом поняття самості в грецькому гнозисі є термін "πνεῦμα (пневма)", який грецькою означає "дух, дихання", а в стоїцизмі став філософською категорією, що ототожнювалася з логосом-першовогнем та "життєвою силою" всіх речей. Принагідно вкажемо, що в грецькомовному християнстві "Ἁγίο Πνεῦμα" - це третя іпостась Триєдиного Бога, а саме: Святий Дух. Але повернемося до Г. Йонаса, який писав, що "термін "пневма" в грецькому гностицизмі служить еквівалентом вираження духовного "я", для якого в грецькій, так само як і в інших східних мовах, не знайшлося власного слова" [6, с. 175].

Ця екстраполяція, що намагається застосувати поняття "Self" для аналізу гностичного поняття-метафори, є певною модернізацією гностичного дискурсу. Слово "пневма" підпадає під досить конкретне поняття пізньої античної філософії, яку можна розглядати як проміжний термін між аристотелівським Розумом (νοῦς) та християнським Святим Духом (Ἁγίο Πνεῦμα). Тим більше, що гностичне розуміння особистості взагалі не корелює із сучасним, побудованим на ренесансних інтенціях. Але саме гностики звертаються до проблеми особистої ідентифікації людини й вирішують її досить своєрідно.

Для більш докладного та об'єктивного дослідження цієї проблеми звернемося до відомого "Апокрифу Іоанна", який вважається однією з найважливіших пам'яток найбільш вагомий сифіанської версії гностицизму, до якої, до речі, належить і вищезгадане "Євангеліє від Юди". Апокриф є порівняно нещодавно відкритим джерелом. Його коротка версія коптською мовою збереглась у так званому Берлінському папірусі - папірусному кодексі, знайденому в Каїрі наприкінці XIX ст. і придбаному Берлінським музеєм у 1896 р. Три інші версії (ще одна коротка та дві розгорнуті) дійшли в збірці коптських рукописів з Наг-Хаммаді.

Центральна частина тексту починається з визначення Єдиного, однієї з ключових метафор-категорій гностичного містичного дискурсу. Категорія "запозичена" з платонізму й трактується в послідовно апофатичному дусі. Єдине прямо ототожнюється з невимовним Богом, який водночас лежить за межами буття і космосу.

Далі в тексті йде опис досить заплутаної космогонії суто гностичного характеру з переліком численних еонів (божеств, що уособлюють вічність в античній міфології). Серед них найвизначніше місце приділяється

№ 5 (105) вересень 2010 р.

Барбело (богині-матері) та Аутогену (Αυτογενής), який ототожнюється з Христом і вважається сином Єдиного та Барбело. Як Матері, так і Синові, Єдине дарує три інші іпостасі. Наслідком стає поява двох Тетрад, що згодом поєднуються в Огдоаду чотирьох пар. Подальший розвиток Плероми (повноти всього суцього) відбувається як процес "виробництва" цими парами нових еонів. Далі йде розповідь про самовільні дії останнього еону вищого світу - Софії, що веде до появи нової сутності - сина Софії Йалдабаофа, який не підозрює про зв'язок із вищим світом і претендує на одиничність. Він стає творцем нижчого світу. Успадкувавши частку вищого світу ("божественну іскру"), Йалдабаоф через своє незнання залишає її людині, створеній ним та його "владою". Далі йдеться про боротьбу за людину сил світу вищого й нижчого, світла і темряви, знання і незнання, життя та смерті. Мета тексту - допомогти людині подолати своє незнання про себе, про свою "справжню" ідентичність. Тільки таке "прозріння" відновлює порушену повноту світла, потриженого вищого світу Плероми.

Апокриф завершується "гімном Проной". Цей термін (у перекладі з грецької - "провидіння") запозичений гностиками зі стоїчної термінології та набув міфологічної персоналізації. У ньому проголошується необхідність віднайдення справжньої самості, яка полягає в належності до "вищого світу" та відмови від жорсткої "темниці" Космосу, зіпсованого Йалдабаофом та його архонтами [7].

Таким чином, в "Апокрифі Іоанна" передається певний загальногностичний умонастрій, пов'язаний із намаганням людини досягти своєї ідентичності шляхом відмови від своєї індивідуальності, ототожнення з абсолютотом; умонастрій зовсім не властивий античній ментальності, а притаманний швидше культурі Стародавньої Індії. Специфіка ж полягає в тому, що в цьому умонастрої визначальною стала тема знання-самопізнання. Упевненість у своїй тотожності абсолютному відвертала гностиків від соціальності, вабила до самозаглибленості, медитативної активності тощо. Цей духовний стан необхідно не лише зрозуміти й обґрунтувати, а треба перейти у власному містичному досвіді. Особлива роль особистого досвіду перешкоджала створенню єдиного вчення, більш-менш твердої догматики гностицизму. Мабуть, саме розмаїття різних думок спонукало ранньохристиянського ересіолога Іринея порівняти "безліч гностиків" із грибами, що з'явилися з землі ("Проти ересей") [10].

Визначальною рисою гностичної екзегези вже згаданий німецький дослідник Г. Йонас вважав радикальний акосмізм. На його думку, гностицизм є бунтом проти космологічної ментальності античного світу, тому поняття "космосу" в ньому радикально переосмислюється. Зокрема він писав, що "...гностична думка надихалась болісним відкриттям людської космічної самоти, сповненої несхожістю людського буття й буття Всесвіту в усьому його обсязі. Цей дуалістичний настрій лежить в основі всієї гностичної позиції й об'єднує досить різноманітні, більш або менш системні прояви, які ця позиція отримала в гностичному ритуалі й вірі" [6, с. 225].

Погоджуючись загалом із цією характеристикою гностицизму, утім, можна висловити думку, що акосмізм гнозису (принаймні в його еллінських варіантах) був закономірним наслідком еволюції античної космологічної ідентичності, пов'язаної з певними типами соціальності. Для першого варіанта цієї ідентичності, класичної, найбільш повно представлені в ученні Платона, характерною рисою є ототожнення Людини, Поліса та Космосу. Руйнування полісних структур, етнокультур-

них цілісностей за доби еллінізму, що супроводжувалося появою суперетнічних, універсалістських державних утворень (імперія Олександра та Римська імперія), викликало появу другої форми космологічної ідентичності - космополітичної, найбільш яскраво представлені в стоїчній ідеї спорідненості всіх людей, живих істот, природи, душ та богів. Гностичний акосмізм виникає на підставі культурного синкретизму юдаїзму, еліністичного язичництва, зороастризму та більш давніх східних традицій разом із новонародженим християнством, будучи його своєрідною "тінню". Ця культурна "химера" породжується історичною "втомою" античного космізму, намаганням винести об'єкт ідентифікації за межі космосу, який уже видається ворожим до людини, за межі соціальності, яка їй уже набридла.

Цей самий умонастрій є характерним і для первісного християнства: загадаємо хоча б знамените "Царство моє не від світу цього", але християнство, виносячи свій ідеал за межі Космосу, загалом не заперечує благості світу як Божого творіння. Утім, проблема стосунків з новою релігією є досить складною та заплутаною.

Акосмічний бунт гностиків, що руйнував самототажний космос давньогрецької ментальності, був подоланий двома ворогуючими сторонами: християнством та реставрованим античним язичництвом, яке знаходить своє філософське обґрунтування в неоплатонізмі.

Але гностицичне світосприйняття не зникло. Дух гностичного світозаперечення присутній і в маніхейській релігії (деякі дослідники відносять учення Мані до гностицизму), і в юдейській Каббалі. Гнозис, засуджений християнством як ересь, продовжує як тінь переслідувати його протягом усієї історії. Західні інквізитори знаходять прояви гностичного вчення у формі альбігойства (катаризму), а східне християнство бореться з ним у вигляді богомільства й павликіанства. Гностичні елементи є в ученнях Бруно, Парацельса та ін. У наш час гностицизм відродився в теософії й антропософії та інших синкретичних культурах.

Більше того, сучасний американський філософ Ерік Девіс у своїй книзі "Техногнозис: міф, магія і містицизм в інформаційну епоху" [8], досліджуючи передумови виникнення сучасної західної цивілізації, знаходить їх у міфі про інформацію, який уперше чітко сформульований гностицизмом. Згодом гностицизм проходить червоною ниткою крізь усю історію Заходу, але як таємна традиція або як архетип. Згодом гностичний ідеал звільненого знання (*gnosis*) локалізувався в науково-технічному прогресі, але й там зберіг свою акосмічну сутність. Знання, що звільняє, завжди передбачає техніку самоподолання, тому Е. Девіс вводить термін "техногнозис", суть якого він визначає як "трансценденцію через технології". Двома вічними супутниками гностицизму він вважає переконання в недосконалому світу (як наслідок - прагнення до його перебудови) і визнання присутності у світі темних панівних сил - архонтів (належних до сучасних теорій змов). Автор навіть стверджує, що "Я" американця - це гностичне "я", оскільки в глибині своєї душі він вірить, що аутентичність виникає з незалежності, яка одночасно природна, суверенна й унікальна" [8, с. 256].

Висновок

Концепція Еріка Девіса, яка пов'язує зростання інтересу до гностицизму із сучасною інформатизаційною революцією та створенням "цивілізації кіборгів", звичайно, несе в собі велику частку гіперболізації значення впливу гностичного дискурсу на подальший роз-

виток західної ідентичності. Але поява її є досить симптоматичною - вона вказує на певну подібність духовних процесів у мультикультурній Римській імперії та в сучасному глобалізованому світі. Гностицизм належить лише своєму часові і є в певному сенсі унікальним духовним явищем. Гностична акосмічна ідентичність була "позашлюбною дитиною" Риму та Олександрії, але саме вона стимулювала появу на теренах середземноморської цивілізації нового світобачення, нової ідентифікаційної парадигми - християнської, дослідження якої буде предметом наших подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лосев А. Ф. История Античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития / А. Ф. Лосев. - М. : Искусство, 1992. - Т. VIII. - Кн. I.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилев. - Л., Гидрометеоиздат, 1990.
3. Интерес к "Евангелию от Иуды" подогрел Дэн Браун [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.religare.ru/2_28494.html.

4. Алексеев Д. Античное христианство и гностицизм [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://kenoma.chat.ru/gnost/gnostpam.htm>.

5. Гностицизм // Энциклопедия мистицизма. - СПб. : Литера, 1996. - С. 102-103.

6. Йонас Г. Гностицизм (Гностическая религия) / Ганс Йонас. - СПб. : Лань, 1998.

7. Апокриф Иоанна // Апокрифы древних христиан : Исследование, тексты, комментарии / [акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. Атеизма ; редкол.: А. Ф. Окулов (пред.) и др.]. - М. : Мысль, 1989.

8. Дэвис Э. Техногнозис: миф, магия и мистицизм в информационную эпоху / Эрик Дэвис. - Екатеринбург : Ультра. Культура, 2008.

9. Поснов М. Э. Гностицизм II-го века и победа христианства над ним [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.mystudies.narod.ru/library/p/posnov/gnosticism/posnov_gno.htm.

10. Ириней Лионский. Против ересей (обличение и опровержение лжеименного знания) / Ириней Лионский ; [пер. прот. П. Преображенского] [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.mystudies.narod.ru/library/i/irenaeus/adv_haer.htm.

V. Попов

ANTI-COSMOLOGISM REVOLT ANTIQUE Gnostic AND PROBLEMS OF MODERN WESTERN IDENTITY

Essence of gnosticisms observed in the article. Have carried out the historico-philosophical analysis of a complex of gnostic is religious-philosophical representations by research both found to primary sources, and the critical literature. The author draws a conclusion about fundamental difference of gnostic attitude both from pagan-neoplaton traditions, and from Christianity that is born simultaneously with it. It is Thus shown that essence of gnosticism in revolt against cosmological identity of a classical antiquity which has been overcome by Neoplatonism and Christianity.

Key words: *identity, Self, cosmologism, anti-cosmologism, Gnosis, Gnosticism, Christianity, Neoplatonism, negation of world.*

© В. Попов

Надійшла до редакції 14.09.2010

УДК 316:37:111.32

**ЛЮБОВ У СЕРЕДНІ ВІКИ:
МІСТИКА ЗАХІДНОГО ХРИСТІЯНСТВА**

ЄВГЕН ТИТОМИР,

аспірант кафедри релігієзнавства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проводиться аналіз ролі концепту любові в текстах представників середньовічної містики західного християнства, а саме: Августина Аврелія, Бернара Клервоського, Ріхарда Сен-Вікторського, Франциска Асизького, Бонавентури. Любов розглядається з феноменологічної позиції як специфічний акт інтендування Сакрального.

Ключові слова: *любов, містика, католицизм, середні віки.*

Актуальність теми дослідження обумовлюється недостатнім рівнем розробки обраної тематики в межах вітчизняного релігієзнавства; необхідністю вироблення валідної методології дослідження феномена містики як такої, що є об'єктом прискіпливої уваги як у

широких колах суспільства, так і в академічній науці; необхідністю аналізу містичного боку християнства задля більш повного розкриття та осмислення особливостей цієї релігійної традиції.

Під містикою в межах цієї роботи пропонується

№ 5 (105) вересень 2010 р.